

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2015. Вип. 19. С. 295–306.

ЕКСПЕДИЦІЇ

Олександр КАРЯКА

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ
З ОРГАНІЗАЦІЇ РОБІТ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ЗА ЧАСІВ
БОРИСА ВОЛОДИМИРОВИЧА ФАРМАКОВСЬКОГО

Ольвія Понтійська – античне місто на півдні України, – є однією з перлин серед давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я. Історія її археологічного дослідження досить складна та нерівномірна. Несистематичні розкопки на території її городища у ХІХ ст. дали мінімальну інформацію стосовно історії міста, його устрою і планування. Епізодичність цих досліджень та, часто, відсутність конкретних завдань приводили до неможливості створити загальне уявлення про розвиток і культуру цього стародавнього урбаністичного осередку. Систематичні та широкомасштабні розкопки тут починаються лише в перші роки ХХ ст. під керівництвом представника Імператорської археологічної комісії Бориса Володимировича Фармаковського (рис. 1). Результати цих досліджень швидко вивели Ольвію у ранг найцікавіших археологічних пам'яток античності Північного Причорномор'я [Карасев, 1976, с. 13–21]. Дореволюційні розкопки Б. Фармаковського в Ольвії є взірцевими для свого часу й визначили головні завдання досліджень на багато років. Але ці планомірні дослідження були перервані бурхливими подіями Першої світової та Громадянської воєн, переворотами й революціями. Б. Фармаковський залишився на території радянської держави й продовжив дослідження античності в Ленінграді, що, ймовірно, значною мірою було зумовлено його близькою дружбаю з В. Ульяновим у дитинстві [Фармаковская, 1976, с. 11]. Це відкривало певні перспективи у продовженні перерваних досліджень. Однак, Ольвія опинилась на півдні радянської України – республіки, яка мала тепер власні державні органи, Академію наук та Археологічний комітет (ВУАК), які не могли пропустити розкопки Ольвії повз свою увагу.

Відновлені та очолювані Б. Фармаковським розкопки Ольвії, які стали продовженням дореволюційних досліджень охоплюють 1924–1926 рр. Одночасно це був період спроб ВУАК (в умовах майже повної відсутності фінансування та дефіциту кадрів) створити власну школу антикознавства та виховання українських фахівців античної археології.

Отже, головною метою нашого дослідження є висвітлення особливостей організації процесу вивчення Ольвії під керівництвом Б. Фармаковського та за участю Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, виявлення його характерних рис, висвітлення перших спроб і умов формування української античної археології.

Офіційна діяльність ВУАК щодо відновлення розкопок на території Ольвії починається 11 липня 1924 р., коли його керівництво листом з Ленінграду (РАІМК) було сповіщено про приїзд в Україну Б. Фармаковського для подальшого дослідження Ольвії [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 2–2зв.]. При цьому зауважувалось, що для розкопок виділено вкрай обмежене фінансування, якого вистачить лише для обстеження вже відкритих у дореволюційний час об'єктів. Одночасно висловлювалось прохання до ВУАК сприяти успішному проведенню цих розкопок.

Майже через тиждень – 17 липня – з цього приводу у ВУАК відбулось засідання, на якому ухвалили, що відновлення розкопок на території Ольвії є *“дуже бажаним”*, і комітет через керівництво ВУАН звернувся до Наукового Комітету Укрголовпрофосвіти НКО УСРР з клопотанням про необхідність вислати Б. Фармаковському відповідний мандат на проведення цих розкопок, однак, при цьому було висунуто умову, *“що всі здобуті речі не вивозитимуться за межі України і будуть передані до Красового Одеського Музея”* [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 4]. Це свідчить, що ВУАК, хоча й не спроможний очолити ці розкопки

Рис. 1. Ольвійська експедиція 1926 р. Камеральна обробка матеріалу. За столом сидять – другий справа Б. Фармаковський. Ліворуч скраю сидять О. Карасьов та Л. Славін. Фото з колекції НА ІА НАНУ, Ф. 17 (фонд Л. Славіна)

Fig. 1. Olvian expedition, 1926. Cameral study of artifacts. Sit at the table – second from the left B. Farmakovsky. In the left corner sit O. Karasiov and L. Slavin. Photo from the collection of SA IA of NAS of Ukraine, F. 17 (fond collection of L. Slavin)

самостійно, принаймні переймався інтересами національної науки й наполягав на збереженні здобутих матеріалів в межах України.

Зауважимо, що це не були суто декларативні висловлення, зафіксовані лише на папері. Дана справа була поставлена під певний контроль, а Археологічний комітет слідкував за виконанням висунутих умов. Показовим з цього приводу є листування керівництва ВУАН, вже після закінчення роботи Ольвійської експедиції цього року, із дирекцією Миколаївського та Одеського музеїв щодо відомостей (вірогідно, інформація базувалась на невідомих нам нині приватних джерелах) про вивезення Б. Фармаковським частини здобутих артефактів до Ленінграду [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 44–47]. На що Одеський музей однозначно заперечив цей факт і стверджував, що всі, здобуті 1924 р. в Ольвії речі зберігаються на території України за виключенням лише двох керамічних фрагментів – чорнофігурного фрагменту та кришки іонійської посудини (видані професору Б. Богаєвському для наукового опрацювання [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 46]) та “дашок” із архаїчного поховання (видано Б. Фармаковському для тимчасової виставки в Ермітажі [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 47]). Але в обох випадках наголошувалося, що видані тимчасово речі мають бути обов’язково повернуті до Одеського музею. В одному з листів підкреслювалося: “Професор Фармаковський, предбачаючи, що всі речі мають залишитися, по розпорядженню ВУАН, в Одесі, для опрацювання їх робив багато фотографій, для чого в складі експедиції був фотограф Ермітажу” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 47].

Одночасно відновлення робіт Ольвійської експедиції співпало з активізацією роботи Херсонського краєвого музею, який, судячи з листування, сам запропонував наукову співпрацю з археологічним комітетом, на що було дано цілком позитивний відгук, в довершення якого Херсонському музею доручалося стежити за виконанням постанови археологічного комітету

щодо ольвійських розкопок. Також музею було дозволено відбирати для своїх колекцій та експозиції знахідки з розкопок “дублетного характеру”, для чого пропонувалось “увійти в порозуміння з Краєвим Одеським Музеєм” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 21].

Окрім збереження знахідок керівництво ВУАК відстоювало необхідність публікувати результати ольвійських розкопок саме на території України. У одному з листів до Б. Фармаковського висловлено жаль стосовно того, що звіт про результати розкопок в Ольвії у 1924 р. буде опублікований не на теренах України [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 43]. В решті решт, матеріали розкопок цього року були опубліковані через два роки в Ленінграді [Фармаковский, 1926, с. 143–163].

Таким чином, слід визнати, що Ольвійські розкопки 1924 р., судячи з матеріалів фонду ВУАК, були підтримані українською академічною інституцією, але склад експедиції майже повністю комплектувався російськими дослідниками під безпосереднім керівництвом професора Б. Фармаковського. Офіційно для роботи до цієї експедиції їхали співробітники Ленінграду (РАІМК). Щодо участі дослідників з боку України в роботі цієї експедиції відомо лише про директора Миколаївського музею Феодосія Камінського (він сам згадує про це в одному з листів). Офіційних представників України саме з Археологічного комітету ВУАН на розкопках Ольвії так призначено і не було. Не дивлячись на це археологічна комісія була задоволена результатами розкопок Ольвії 1924 року, звіт про які було зачитано вже 16 жовтня на засіданні комітету професором Б. Богаєвським (представником РАІМК). На підставі виголошеної доповіді було ухвалено рішення висловити професорові подяку та “клопотатися перед ВУАН перед Центральною Владою про асигнування коштів на Ольвійські розкопки майбутнього 1925 року” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 25, 26].

У 1925 р. діяльність ВУАК щодо справи розкопок в Ольвії знову починається з листа від Російської академії історії матеріальної культури (РАІМК) з Ленінграду 29 липня, власноручно підписаного академіком М. Марром. У листі сповіщалося про бажання продовжувати розкопки Ольвії та відрядження для цього члена Академії Б. Фармаковського. Наголошувалося, що звіт за попередній рік розкопок до ВУАН дослідником було надано своєчасно, а всі знайдені під час розкопок речі, згідно зі вказівками ВУАН, було здано до Одеського обласного історико-археологічного музею. Також підкреслювалось, що заступник “Наркома Просвещения УССР” у своєму відношенні від 24 жовтня 1924 р. дякував Б. Фармаковському “за організацію експедиції в Ольвію в 1924 г.” і “предложив ему руководить экспедицией и в 1925 г.” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 48]. Таким чином розкопки Ольвії було офіційно підтримано українською владою, а для запобігання можливих непорозумінь з керівництвом ВУАК, у стандартній формі запрошували до співпраці і організації можливого сприяння експедиції як в Києві, так і на місцях.

Одразу ж після офіційного повідомлення Академії особисто листа надіслав і сам Б. Фармаковський, у якому сповіщав про свій намір приїхати до Києва близько 8–9 серпня з метою зробити доповідь “с диалогитивами” про Ольвію [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 52]. Однак, ці плани довелось дещо змінити, бо вже розпочався польовий сезон і в Києві майже не було археологів, яких могла зацікавити лекція Бориса Володимировича: “Украинская Академия Наук в виду разъезда киевских археологов (на) раскопки просит доклад отложить (до) вашего возвращения (из) Ольвии” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 55].

Робота експедиції розгорталася своїм ходом, про що свідчить звітний лист Ф. Камінського, де він інформує, що персонал експедиції 18 серпня зібрався в Миколаєві і в той же день вирушив до с. Парутино. Керівник експедиції Б. Фармаковський дав розпорядження одразу ж розпочати зовнішнє обстеження території пам’ятки, особливо її південно-східної ділянки [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 62]. На зовнішні обстеження витратили і наступний день – 19 серпня. Огляд старих розкопів супроводжувався “детальними відповідними поясненнями академіка Б.В. Фармаковського” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 62зв.].

Між іншим Ф. Камінський розповідає й про самий початок досліджень на території північно-східної частини Верхнього міста Ольвії, де з часом виник один з найбільших та найвідоміших розкопів – І. Раніше ця територія була недосяжна для дослідження через те, що належала садибі станції оптичного телеграфу, але завдяки клопотанням директора Миколаївського музею цю територію було включено до меж ольвійського заповідника. Вперше дослідження тут розпочате 20 серпня 1925 р. [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 62зв.].

Цікавим є питання представництва ВУАК у розкопках в Ольвії 1925 р. 10 серпня за підписами товариша голови ВУАК Д. Щербаківського та вченого секретаря А. Носова було надіслано листа директору Одеського історико-археологічного музею С. Дложевському: *“згідно ухвалі пленуму Археологічного Комітету від 5 цього серпня”* очільнику музею надавалися повноваження бути представником археологічного комітету при розкопках Ольвії, що мали проводитись під керівництвом проф. Б. Фармаковського. У листі зазначалося, що С. Дложевський мав *“сповіщати його [ВУАК] про хід та наслідки розкопів”*. Відповідно речі, знайдені під час цих розкопів, мали бути передані до історико-археологічного музею в Одесі [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 57]. У відповіді професор С. Дложевський висловлював свою згоду і подяку ВУАК за надання таких повноважень, але одночасно повідомив М. Макаренка, що зараз він не може виїжджати до Ольвії [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 59]. У травні 1925 р. Одеський музей було закрито ревізійною комісією більш ніж на рік як установу, що під прикриттям радянської влади зберігає майно буржуазії [Білокінь, 2009; Охотников, 2010, с. 63]. Також було висунуто низку інших звинувачень. Тому вже 17 серпня керівництво ВУАК змінює свого представника на ольвійських розкопках, призначаючи на цю посаду директора Миколаївського музею Ф. Камінського: *“З огляду на неможливість для Вас прийняти зараз участь в розкопках Ольвії, про що Ви сповістили листом М.О. Макаренка, ВУАК примушений доручити представництво Завідуючому І.-Арх. Муз. в Миколаєві т. Камінському, чому й речі, здобуті розкопками, мають бути передані на переховування до Іст. Арх. Музею в Миколаєві”* [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 61].

Зазначимо, що окрім представництва в експедиції тут, як і попереднього року, порушувалося принципове питання – куди будуть передаватись на зберігання знахідки з ольвійських розкопок, – бо на той час існувала певна проблема для багатьох провінційних музеїв (а в даній ситуації, передовсім, для Миколаївського музею) комплектування експозицій і фондів. Про це свідчить лист від директора Миколаївського музею Ф. Камінського (надісланий 6 й отриманий 10 серпня 1925 р. – саме в той день, коли було вирішено призначити представником ВУАК С. Дложевського), в якому він наполягає, апелюючи до тієї великої роботи, яку Ф. Камінський особисто проводить для збереження та дослідження Ольвії, на необхідності передачі ольвійських знахідок до Миколаївського музею. Це обґрунтовувалось суто практичними потребами – фактично вся робота по нагляду за пам’яткою здійснювалася саме Миколаївським музеєм. Протягом 1924 р. директор його особисто як мінімум один раз на місяць відвідував Ольвію для перевірки її стану (відмічаючи що за браком коштів тепер це приходилося робити рідше). Він також підкреслював, що вся справа охорони, догляду, розв’язання спірних та господарських питань по заповіднику також виконувалась ним. До того ж Ф. Камінський проводив і екскурсії до пам’ятки. Але, не дивлячись на все це, до Миколаївського музею потрапляли лише речі, що купувались випадковими особами у місцевого населення та дарувалися установі. Та все ж таки ці знахідки були безпаспортними і не могли задовольнити потреби музею. *“Миколаїв повинен мати певну базу до поповнення музею. <...> В зв’язку зі всім вище зазначеним просимо пам’ятники Ольвії передати до Миколаївського музею”* [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 58].

Ситуація здається цілком зрозумілою, а позиція Ф. Камінського – досить обґрунтованою і логічною. Але 7 вересня Укрнаука НКО УСРР як головний державний орган, що фінансував роботу Ольвійської експедиції (очевидно через якісь скарги, які надходили з Одеси), скасовує постанову ВУАК про передачу матеріалів з розкопок Ольвії 1925 р. до Миколаївського музею,

та суворо наказує надіслати всі артефакти до Одеського музею [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 64].

З цього моменту ми можемо спостерігати початок певної напруженості у відносинах, в деякій мірі, офіційного протистояння між ВУАК, як підрозділом ВУАК, та Укрнаукою НКО УСРР у справі зберігання ольвійських колекцій. Археологічний комітет через низку причин не підкорився розпорядженню владного органу та, в решті решт, всі знахідки цього року все ж

Рис. 2. Микола Макаренко (1877–1938)
Fig. 2. Mykola Makarenko (1877–1938)

таки були передані до Миколаївського музею, що засвідчено актами передачі матеріалів, відповідно підписаними Б. Фармаковським, як керівником Ольвійської експедиції, та Ф. Камінським, як директором Миколаївського музею [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 64, 65].

Заборона Укрголовнаукою зберігати речі в Миколаївському музеї спричинила до появи чималого обсягу листування у середовищі наукової спільноти (наприклад, лист Ф. Камінського від 15 грудня [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 76]) та різноманітних дискусій у стінах ВУАК. Проблема передачі та зберігання ольвійських знахідок обговорювалась на пленумі ВУАК 21 жовтня 1925 р., що зафіксовано витягом з журналу цього пленуму. Четвертим питанням обговорювали, окрім повідомлення РАІМК про проведені розкопки в Ольвії, інформацію, що речі з розкопок 1925 р. передані до Миколаївського музею, оскільки, відповідно до повідомлення проф. С. Дложевського, Одеський музей був закритий ревізійною комісією. До того ж Б. Фармаковський повідомляв, що й раніше частина ольвійських знахідок не перевозилась до Одеси. Обурене зібрання

пленуму ВУАК ухвалило висловити *“своє здивовання з приводу скасування Укрголовнаукою його постанови, що була продиктована опечатанням Одеського Музея”*, а також *“просити Укрголовнауку обговорити питання в відповідній комісії і встановити певні принципи розподілу матеріалів з ольвійських розкопок”* [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 73].

Наступний – 1926 рік – особливий у дослідженнях Ольвії. Він був наймасштабнішим і найрезультативнішим серед досліджень Б. Фармаковського у післяреволюційний період, коли до вивчення пам’ятки вдалось залучити окрім археологів інших спеціалістів. Це дало змогу значно розширити уявлення про історію, культуру та побут населення цього стародавнього міста [Фармаковський, 1929, с. 7–74; Карасев, 1976, с. 20; Славин, 1960, с. 54].

Згідно з попередніми домовленостями для розкопок в Ольвії у 1926 р. Укрнаукою було обіцяно фінансування, що спричинило помітне поживлення у справі підготовки до проведення польового сезону. Вже з початку літа 1926 р. почались роботи з улаштування ольвійської експедиції, і в червні з ВУАК до Укрнауки відправлено листа, де обстоювалася не обхідність відрядити на розкопки пам’ятки шість осіб – представника ВУАК проф. М. Макаренка, представника Одеського музею (куди має бути передана основна колекція речей) проф. С. Дложевського, представника Миколаївського музею Ф. Камінського (*“на якому увесь час лежав безпосередній догляд за Ольвією”*), та три доглядачі-практиканти – два від ВУАК і один від Одеського музею. Також було обумовлено, що в разі необхідності склад представників Археологічного комітету та музеїв може бути змінений. При цьому представники ВУАК просили Укрнауку врахувати ці побажання при *“установленню складу Ольвійської експедиції й*

розподілу ассігнованих коштів” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 92]. Таким чином Археологічний комітет вперше здобув реальну можливість відрядити своїх представників до розкопок в Ольвії.

Зауважимо, що сам представник ВУАК Микола Омелянович Макаренко (рис. 2) був в цей час під слідством, і керівництву комітету довелося писати листа “прокурору Київщини” з проханням дозволити дійсному члену ВУАК та професору виїхати у двохмісячне відрядження до с. Парутино “як уповноважений представник Комітету” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 97].

Нарешті, 22 липня з Укрнауки до ВУАК (з копіями С. Дложевському і Ф. Камінському) надіслано кошторис на проведення Ольвійської експедиції з джерелами витрат на її учасників. Цей кошторис надруковано на машинці, але пізніше невідомою особою від руки чорнилами зроблено виправлення з уточненням, яка категорія співробітників і з якого джерела мала фінансуватися. Відповідно до цього документу за рахунок коштів Укрнауки НКО УСРР в експедиції мали працювати – голова експедиції академік Б. Фармаковський, архітектор “акад.” (sic!?) Н. Бакланов, топограф, фотограф І. Чистяков, спеціаліст з кераміки І. Красніков, спеціаліст з органічних частин М. Тихий. Інші співробітники мали приїжджати до експедиції за рахунок установ, які їх відряджають: від РАІМК – наукові співробітники Б. Богаєвський, Т. Девель, Т. Кніпович, О. Піні; асистенти І. Мещанінов, Т. Прушевська; практикант В. Штейн; від ВУАН – М. Макаренко та кілька практикантів; від Одеського музею – завідуючий С. Дложевський, наукові співробітники М. Болтенко та “Оксман, Домакіон, Пора-Леонівич”; від Миколаївського музею – завідуючий Ф. Камінський та науковий співробітник В. Кузнецов; від Німецького археологічного інституту – доктор Гозе. Але представництво Росії не обмежувалося лише представниками Академії матеріальної культури з Ленінграду. До складу експедиції були також включені представники від дослідного Інституту археології й мистецтв при Державному Московському університеті – наукові співробітники В. Блаватський та М. Кобиліна. Від Ленінградського університету відряджалося п’ятеро студентів – “Карасьов, Славін, Фармаковська, Чубова, Юнович”. До речі, це перший і єдиний рік коли майбутні видатні дослідники Ольвії Л. Славін (рис. 3) і О. Карасьов разом працювали тут на археологічних дослідженнях із Б. Фармаковським.

Також було зроблено примітку, що персони, які підпадають під фінансування від організацій, що їх відряджають, мають субсидію від Укрнауки, і їм з коштів експедиції мають сплачуватись витрати на проїзд в обидва кінці [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 99]. На перший погляд, розподіл коштів у цьому документі виглядає досить логічним, але в ньому ВУАК розглядається як самостійна організація, яка сама має фінансувати відрядження своїх співробітників, що не відповідало дійсності. Фактично ВУАК не мав власного фінансування і повністю залежав від грошей, які йому надавала Укрнаука. Тобто фактично за цим документом представники ВУАК опинялись поза фінансуванням як експедиції, так і організації, яка їх відряджала, що призвело до серйозних колізій в майбутньому під час роботи Ольвійської експедиції.

Рис. 3. Лазар Славін (1906–1971)
Fig. 3. Lazar Slavin (1906–1971)

Між тим в Києві вже визначилися з представниками ВУАН на розкопках Ольвії, і 2 серпня до Б. Фармаковського було надіслано листа з інформацією, що до експедиції будуть відряджені, окрім офіційного представника М. Макаренка, ще два практиканти – Сільвестр Сільвестрович Магура (рис. 4) та Ілля Михайлович Самойловський (рис. 5) з кошторисом на утримання представників ВУАК, загальна сума якого складала 600 карбованців [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 102]. Але, очевидно, згідно з тим як розгортались подальші події, Борис Володимирович відповіді на цього листа не надіслав.

Вже на початку серпня, з початком роботи експедиції, гостро постає проблема фінансування та утримання представників ВУАК. З'ясувалося, що умови оплати представників за участь у розкопках не були чітко оговорені (не дивлячись на складений попередній кошторис), що в подібних ситуаціях, як це типово, призводило до того, що ніхто не брався виплачувати представникам ВУАК гроші. Про це яскраво свідчить бурхливе листування між ВУАК і Укрнаукою. Ось, наприклад, лист від 7 серпня від Археологічного комітету:

“Додаючи до цього копію відношення представника ВУАК на розкопках в Ольвії М.О. Макаренка й повідомляючи Укрнауку про те, що вчора /6-VIII/ М.О. Макаренкові надіслано телеграму про цілковиту неможливість для ВУАК – за браком коштів – взяти на себе дальніше утримання його й найти суми потрібні для оплати праці двох командированих практикантів – І. Самійловського та С. Магуру, що виїхали до Ольвії 2/VIII, – Всеукраїнський Археологічний Комітет при УАН вважає за свій обов'язок звернути увагу Укрнауки на неможливість утвореного стану.

Інтереси української науки вимагають присутності на Ольвійських розкопках представника ВУАКа М.О. Макаренка, участь якого в розкопках була майже обумовлена з проф. Б. Фармаковським і який веде нині розкопи на певній ділянці Ольвійської території. За справу необхідності підготування молодих археологічних сил в практичній роботі на розкопках говорити не доводиться.

ВУАК було запевнено, що витрати по подорожі й утримання командированих нами осіб будуть покриті з коштів експедиції. Лише на цій підставі виїзд М.О. Макаренка і його утримання протягом цих трьох тижнів в Ольвії проведено на кошти, що їх взято позичкою і які мають бути повернуті в цьому місяці.

Після заяви проф. Б. Фармаковського М.О. Макаренкові, що в кошторис експедиції внесено (600 карб.) на оплату подорожі й утримання представника АК та практикантів і після виїзду практикантів яких умисне було затримано до відповіді М.О. Макаренка з Ольвії – одержання від Укрнауки 2(2) липня б.р. “складу експедиції для проведення розкопок в Ольвії на 1926 р.”, де наші представники значуться під літерою “Б” /за рахунок установ, що командирують/ явилось повною несподіванкою.

Ця несподіванка вразила тим сильніше, що тим часом як представники Київа, Одеси й Миколаєва внесені з літерою Б, від Дослідчого Інституту Археології й Мистецтва в Москві та від Ленінградського Університету за коштів експедиції проїхало й житиме протягом усього часу розкопів сім чоловік.

Рис. 4. Сильвестр Магура (1897–1938)

Fig. 4. Silvestr Magura (1897–1938)

Вбачаючи в цьому якийсь прикрі непорозуміння, ВУАК просить Укрнауку вжити екстрених заходів до його усунення й про наслідки їх телеграфувати в Ольбїю.

Про вирішення справи ВУАК просить не відмовити в повідомленні його в найближчий час” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 106].

Стосовно прикрого непорозуміння з оплатою участі представників Києва в роботі Ольвійської експедиції 9 серпня Микола Омелянович пише до ВУАК досить емоційного листа:

“Маю за честь прохати Комітет повідомити мене як розглядати повідомлення Укрголовнауки ...

З огляду на те, що Археологічний Комітет не має не тільки відповідних коштів, але й взагалі ніяких коштів що відомо і Укрнауці в такій же мірі як і Археологічному Комітетові то чи не слід було б дивитися на це як на відмовлення Укрголовнауки допомогти Українському Археологічному Комітетові брати участь в дослідях Ольбїї. Тим більше – коли мати на увазі

низку петербурзьких членів експедиції, що оплачуються з коштів експедиції. Бо які ж такі кошти Комітета мала Укрнаука на увазі коли робила зазначене розпорядження. Чи, можливо, таке повідомлення – випадкова помилка і вона як така вже виправлена Укрнаукою.

Мені як представникові Комітету до свого часу не відомо на які ж кошти я примушен існувати. Не на ті ж позичкові на які я і практиканти існуємо до цього часу?” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 113–113зв.].

Створювалась досить неприємна ситуація для українських дослідників, що змусило їх звернутись до вищих інстанцій для з’ясування питання. В одному з листів до Б. Фармаковського, між іншим, вимагалось проінформувати Укрнауку, чи отримував керівник Ольвійської експедиції кошти від РАІМК, та на що вони були витрачені [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 124]. Також 28 вересня керівництво ВУАК [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 126], а 9 жовтня НКО УСРР [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 139] надіслали до Б. Фармаковського листа з вимогою виплатити добові С. Магурі та І. Самойловському “на основани указанной нормы”. На жаль, ми не маємо даних стосовно офіційної відповіді Б. Фармаковського. Вірогідно, що керівник експедиції так і не відповів. Але лише після прямого тиску Укрнауки НКО УСРР ситуація з оплатою присутності та роботи в Ольвійській експедиції представників ВУАК почала вирішуватись, і після закінчення роботи експедиції в жовтні з Ленінграду були надіслані необхідні кошти. Вже 6 жовтня надійшло повідомлення про пересилку грошей для І. Самойловського [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 132]. Про це також свідчать особисті розписки С. Магурі та І. Самойловського [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 133–134].

Рис. 5. Ілля Самойловський (1881–1973)
Fig. 5. Illia Samoiloivskyi (1881–1973)

Однак, труднощі з оплатою відрядження представників ВУАК були далеко не єдиними. Так, не дивлячись на складені кошториси і задалегідь обговорені плани, вже 14 серпня, менш ніж на половині строку роботи експедиції, закінчились гроші, які були надані на початковому етапі Укрнаукою. Голова експедиції Б. Фармаковський задалегідь звернувся про надання додаткового фінансування, але Укрнаука просто не надала відповіді. Очевидно, що бюрократична система дає збій і її повільне реагування ставить під загрозу продовження ольвійських розкопок. Після десятиденного очікування експедиція зіткнулася із необхідністю припинення

робіт. Для виходу з цього скрутного становища Борис Володимирович звернувся до керівництва РАІМК і отримав необхідну суму протягом кількох днів. Це дало можливість продовжити роботу експедиції “к превеликому стиуду представників України” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 116–116зв.].

Така ситуація, звісно, викликала хвилю обурення офіційного представника ВУАК М. Макаренка, який, знаходячись на розкопках в Ольвії, переймався не лише збереженням темпів роботи експедиції, але й питаннями авторитету української національної науки та зневажливого відношення чиновників до вітчизняних дослідників:

“Представникові Арх. Комітету випала неприємна доля констатувати недбайливе відношення Укрнауки до виданих обіцянок, на які завідуючий експедицією мав таку велику надію.

... маю за честь прохати Комітет повідомити які причини спонукали Укрнауку не тільки не виповнити свою обіцянку, але й забути про елементарну етику: ми ж маємо справу з представниками РСФР і здається що відповіді на його прохання, або запитання елементарна потреба, аби до нас відносились с повагою” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 116–116зв.].

Як і в попередні сезони у 1926 р. серед музейних установ УСРР зростала потреба у наповненні експозицій та фондів археологічними експонатами, й, зокрема, античними матеріалами з Ольвії. Так, наприклад, ще 11 листопада 1925 р. до ВУАН звернувся Зінов’ївський¹ природно-історичний та археологічний музей з проханням виділити матеріали для фондових збірок. У цьому листі згадано, що під час сезону 1925 р. співробітник Зінов’ївського музею т. Дябков вже звертався до керівника експедиції Б. Фармаковського з проханням виділити артефакти, але той відповів, що розподіл предметів проводить ВУАК [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 75]. Звісно, що отримання колекції нових знахідок з розкопок Ольвії було одним з пріоритетних завдань Одеського і Миколаївського музеїв, які безпосередньо опікувались збереженням і дослідженням Ольвії.

Вже з самого початку роботи експедиції у 1926 р. поміж “зацікавленими сторонами” почалися суперечки стосовно того, у який музей будуть віддані на зберігання знахідки сезону. Про це досить красномовно свідчить лист М. Макаренка від 31 липня 1926 р. Він офіційно повідомляє інспектора з охорони пам’яток Одеської округи та завідуючого Одеським музеєм С. Дложевського (який очевидно в занадто активній формі наполягав, щоб знахідки з Ольвії зберігались саме в його установі), що компетенція розподілу знахідок по музеях належить Археологічному комітетові, і просить сповістити його чи доручено представникові ВУАК ця функція [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 101].

Для запобігання усіляких негарздів і непорозумінь, в решті-решт, було ухвалене рішення про створення спеціальної комісії по розподілу поміж музеями ольвійських знахідок для зберігання. Ця комісія мала складатись з керівника експедиції та офіційних представників музеїв. У листі до Укрнауки від 3 серпня 1926 р. повідомлялося:

“На підставі повідомлення представника ВУАКа в Ольвії М.О. Макаренка, що в Ольвії набіралось сила речей, здобутих розкопками попередніх років, які не бере Одеський Музей /мабуть з огляду на їх громоздкість/ і які не дуже охоче бере й Миколаївський Музей, Всеукр. Археол. Комітет просить Укрнауку повідомити Голову Ольвійської експедиції проф. Б.В. Фармаковського про необхідність утворіння комісії по розподілові здобутків в яку мають увійти, крім проф. Б.В. Фармаковського та М.О. Макаренка, директори двох зазначених музеїв.

На думку ВУАКа, з якою погодився і проф. Б.В. Фармаковський під час свого перебування в Києві, більш важкі або ж з якихось міркувань незручні для перевозки речі слід залишити в Миколаївському Музеї, решту речей треба перевезти до Од. Музею.

¹ м. Зиновівськ (був. Єлисавет) нині Кіровоград

М.О. Макаренко повідомляє, що речам, видобутим розкопами попередніх років загрожує небезпека знищення. Отже пропонується ВУАКом комісія по розподілу речей повинна переглянути питання про залишення музейних експонатів на території Ольбії винести певну постанову. Крім того слід було б щоб комісія висловилася з приводу питання про утворення фонду речей /дублетів та другорядних речей/ з якого можна було би скласти невеликі показові колекції для інших Музеїв” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 103].

7 серпня 1926 р. професору С. Дложевському надійшло листом розпорядження за підписом голови ВУАК акад. О. Новицького та вченого секретаря ВУАК М. Рудинського, де наголошувалося на тому, що розподіл речей з розкопок можливий лише обумовленою комісією. С. Дложевський мав вжити відповідних заходів, щоб ніяким іншим чином ольвійські артефакти не розподілялись:

“Всеукраїнський Археологічний Комітет при УАН вважає за потрібне, щоб тимчасовий розподіл речей, здобутих розкопами в Ольбії по між музеями, провадився на підставі принципів, вироблених комісією й затверджених Археологічним Комітетом.

Комісія має бути в складі Вас, проф. Б.В. Фармаковського, проф. М.О. Макаренка й директора Миколаївського Музею Т.Т. Камінського.

Подаючи це до уваги Вашої Всеукраїнський Археологічний Комітет при УАН просить Вас вжити всіх заходів до того, щоб до обговорення питання в Комісії, речі з розкопів не розподілялися” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 105].

Як свідчить листування, ВУАК, за якимись нез’ясованими обставинами, не брав на себе відповідальність з організації комісії по розподілу речей з ольвійських розкопок та вимагав створення цієї комісії від Укрнауки НКО УСРР. Очевидно, що ситуація з вирішенням цього питання в експедиції досягла певної напруженості, про що свідчить прохання ВУАК до Укрнауки *“прискорити організацію Комісії при розподілові речей, здобутих під час розкопів в Ольбії”* [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 108].

Враховуючи обставини, що склалися, з Укрнауки до Б. Фармаковського, *“бажаючи запобігти можливих непорозуміннь”*, було надіслано листа із наказом створити комісію по розподілу знахідок з ольвійських розкопок [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 124].

У результаті довгого і досить складного процесу переговорів і листування між Ольвійською експедицією, ВУАК, Укрнаукою та директорами музеїв вже на основі зібраних у 1926 р. при розкопках матеріалів 2 вересня було складено акт за підписами Б. Фармаковського, представника ВУАК М. Макаренка, директора Одеського музею С. Дложевського та завідуючого Миколаївським музеєм Ф. Камінського про зручність зберігання здобутих знахідок в Миколаївському музеї, а особливо громіздкі, важкі, нетранспортабельні речі мали залишитися для зберігання в Ольбії:

“В виду незаконченности точной разработки программ Одесского и Николаевского Музеев и больших технических удобств доставки древностей из Ольвии в Николаев, как в ближайший пункт, ныне, впрдь, до точного разграничения программ собирания коллекций Одесского и Николаевского музеев, что поставит на очередь, целесообразно передать предметы древности из раскопок 1926 года в Николаевский Музей, оставив временно особенно громоздкие предметы на хранение в Парутино в складе под надзором сторожа городища” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 129].

При цьому через наявність в Одеському музеї *“значительной коллекции амфорных штемпелей”* Миколаївський музей було зобов’язано переслати до Одеси відповідні *“штемпели”* з розкопок 1926 року. Виявлені під час археологічних розкопів монети передавались для реставрації в лабораторію Державного Ермітажу (Ленінград) під наглядом та відповідальністю А. Зографа, якого просили *“<...> переслать их обратно в Николаевский Музей с сообщением их определений”* [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 129]. Вперше було здійснено спробу зробити хімічні аналізи місцевих матеріалів – шматків місцевої глини і кераміки, – а також відібраний й остеологічний матеріал: *“Переслать образцы глины из местности Ольвии и черепков древних сосудов, не имеющих музейного значения, отображенных*

М.П. КРАСНИКОВЫМ и костей животных из раскопок, отобранных М.И. ТИХИМ для анализа и определений в Институт Археологической Технологии в Ленинград, прося указанных специалистов сообщить о результате изучения глин, черепков и костей” [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 129]. Копії даного акту було відіслано до ВУАК, Укрнауки, а також до Одеського і Миколаївського музеїв.

Вже через два дні – 4 вересня – Б. Фармаковський і Ф. Камінський склали акт про передачу 3 401 предмету на зберігання в Миколаївський музей [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 263, арк. 130], причому окрім речей, здобутих власне під час розкопок, окремо виділялись також випадкові та викуплені експедицією у місцевого населення знахідки.

Отже, 1926 рік став не лише одним з найбільш результативних у дослідженнях античної Ольвії в довоєнний період, але й супроводжувався широкомасштабним розгорненням всіх попередніх проблем, які накопичились у зв'язках між владними, науковими та музейними установами. Призначення М. Макаренка представником ВУАК у цих розкопках швидко виявило численні протиріччя, що потребували негайного розв'язання. У 1926 р. вперше, завдяки обіцяному фінансуванню, Археологічним комітетом було організовано повноцінне представництво українських дослідників на розкопках Ольвії, що дало змогу залучити вітчизняних фахівців до розкопок цього античного міста.

1926 рік став останнім, коли розкопки Ольвії проходили під керівництвом Б. Фармаковського. У наступному році Борис Володимирович не зміг очолити роботу експедиції через хворобу, а у 1928 р. невдовзі перед початком польового сезону його не стало [Фармаковская, 1988, с. 190]. Роботами Ольвійської експедиції з 1927 р. керувала Наукова рада [Крыжицкий, 1985, с. 26–27; Крыжицкий, Русяева и др., 1999, с. 18–19], яка складалася, як правило, з трьох представників як Росії, так і України, що стало новим етапом у справі організації дослідження цієї пам'ятки античності.

Отже, наведені нами дані свідчать, що молода археологічна наука в Україні у післяреволюційний період проходила період становлення в дуже складних умовах, майже не маючи фінансування та в сильній залежності від бюрократії та чиновництва. Це приводило до численних непорозумінь, суттєво обмежувало можливості наукового зростання та прогресу. Особливо відчутно ситуація вплинула на спроби створити українську національну школу антикознавства, передовсім, на спроби залучення до вивчення пам'яток античності, і зокрема Ольвії, молодих спеціалістів.

Характерні риси описуваного етапу – піклування про інтереси молоді національної української науки: обмеження вивозу матеріалів, вимога публікації звіту про розкопки насамперед в Україні, спроба виховувати власних спеціалістів-дослідників. Такі принципи від початку (з 1924 р.) простежуються у діяльності ВУАК щодо дослідження Ольвії.

Звісно, фінансові труднощі та деякі “тимчасові непорозуміння” можуть бути розцінені як незначні дрібниці на фоні наукових досягнень у сфері археологічного дослідження Ольвії того часу, але слід зауважити, що ці “дрібниці” з часом ставали систематичними і типовими, повторювались з року в рік та ставали головним проблемним фоном вітчизняних теренових досліджень, становили суттєву перепону у процесі формування українського кола антикознавців.

ЛІТЕРАТУРА

Білокінь С.І.

- 2009 Невідома праця Сергія Дложевського з історії Ольвії // Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949–1999). – К. – С. 151–154.

Карасев А.Н.

- 1976 Фармаковский и Ольвия // Художественная культура и археология античного мира. – М. – С. 13–21.

Крыжицкий С.Д.

- 1985 Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. – К.: Наукова думка. – 192 с.

Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.

- 1999 Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К. – 478 с.

НА ІА НАНУ

- Ф. ВУАК. – Спр. 263. – 302 арк.

Охотников С.Б.

- 2010 Археология в Одессе. 185 лет Одесскому археологическому музею (1825–2010). – Одесса: СМІЛ. – 160 с.

Славин Л.М.

- 1960 Основные этапы изучения Ольвии // Записки Одесского археологического общества. – Т. I(34). – С. 47–59.

Фармаковская Т.И.

- 1976 Юность Б.В. Фармаковского // Художественная культура и археология античного мира. – М. – С. 11–12.

Фармаковская Т.И.

- 1988 Борис Владимирович Фармаковский. – К.: Наукова думка. – 216 с.

Фармаковский Б.В.

- 1926 Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. // СГАИМК. – Вып. I. – С. 143–163.

- 1929 Розкопування Ольвії р. 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотознімками). – Одеса: Історично-Археологічний музей. – 74 с.

Alexandr KARYAKA

ACTIVITIES OF UKRAINIAN ARCHAEOLOGICAL COMMITTEE IN ARRANGEMENT
WORKS OF OLBIA ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION
IN BORIS FARMAKOVSKY'S PRESENCE

The article deals with the characteristics of organization process of Olbia study under the direction of Boris Farmakovsky and with participation of Ukrainian Archaeological Committee of Ukrainian Academy of Sciences in 1920s. The peculiarity of this process (limitation of export artifacts from Olbia, preferable publishing a report on excavations in Ukraine, an attempt to formation Ukrainian scientific archaeological school) is examined.